

- 1 Een steekproef leert dat de veelgeciteerde Johann Josef Khevenmüller-Metsch in de index veertien *hits* oplevert, maar dat dit aantal minstens dubbel zo groot moet zijn. Terzijde zij opgemerkt dat verwijzingen naar internetbronnen riskant zijn vanwege de instabiliteit van dit medium. Uit een steekproef naar enkele internetverwijzingen blijkt bijvoorbeeld dat www.univie.ac.at/wienerhof/ – waarnaar wordt verwezen in hoofdstuk 3, noot 86 – inmiddels onbereikbaar is.
- 2 Vgl. bijvoorbeeld de bondige weergave van uiteenlopende methodologische benaderingswijzen in: Y. Kuiper, 'Naar een antropologie van adellijke identiteitsvorming. Een beschouwing over Ursula den Tex' *Anna baronesse Bentinck 1902-1989. Een vrouw van stand*, *Virtus*, X (2003) 166-172.
- 3 R. Hatton, 'Lodewijk XIV. At the court of the Sun King' in: A.G. Dickens, ed., *The courts of Europe. Politics, patronage and royalty 1400-1800* (Londen, 1977) 233.
- 4 Geciteerd in J. Aalbers, *De Republiek en de vrede van Europa*. Deel I. *Achtergronden en algemene aspecten* (Groningen, 1980) 246.
- 5 Vgl. het themanummer 'Hoge en lage cultuur' van *Boekman. Tijdschrift voor kunst, cultuur en beleid*, LVI (2005).

EER, PATRONAGE EN STATUS- CONSUMPTIE. OVER ADELSONDER- ZOEK NAAR DE VROEGMODERNE TIJD

Geert Janssen, *Creaturen van de macht. Patronage bij Willem Frederik van Nassau (1613-1664)* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2005, 304 p., ill.); Guido Marnef en René Vermeir, ed., *Adel en macht. Politiek, cultuur, economie*, Publicaties van de Vlaams-Nederlandse Vereniging voor Nieuwe Geschiedenis, I (Maastricht: Shaker Publishing, 2004, 141 p., ill.)

In 1713 woonden de graaf en gravin van Bergeyck in Spanje. Jan van Brouhoven (1644-1725), graaf van Bergeyck, was diplomaat en lid van de Spaanse Ministerraad te Madrid. De gravin, geboren als Livina de Beer (1656-1741), dochter van baron van Meulebeke, noteerde

bijna een halve eeuw lang alle huishoudelijke uitgaven. Zo weten we dat het echtpaar zich op een gegeven moment een Afrikaanse bediende of slaaf had aangeschaft. In de huishouding van de Van Bergeycks kreeg deze Moorse bediende weldra de bijnaam *le chocolat*. Zo noteerde bijvoorbeeld de aalmoezenier, in 1714, bij de terugreis van de familie naar de Zuidelijke Nederlanden regelmatig betalingen als: 'un pain pour le chocolat' of 'un pain pour le chocolat et les chiens' (vermoedelijk fungeerde de Moorse bediende ook als hondenoppasser). Het geven van bijnamen was heel gebruikelijk in een adellijke huishouding. Daarnaast klonk de naam *le chocolat* de tijdgenoot als elegant en modieus in de oren. Chocolade was immers een bijzonder populaire drank onder de toenmalige elite. We zien het volgende tafereeltje zich in een voornaam huis te Madrid voor onze ogen afspelen: de in livrei gestoken donkere, Moorse bediende reikt de in haar salon gezeten gravin van Bergeyck, die zich bewust heel bleek heeft opgemaakt, een kopje peperdure chocoladedrank aan, dat ingeschonken is in een speciaal daartoe bestemd porseleinen chocoladekopje. Hoe populair Moorse en zwarte bedienden wel waren in de achttiende eeuw, blijkt uit de vele bewaard gebleven portretten waarop zij voorkomen als curieus statussymbool van de mijnheer of mevrouw die vanzelfsprekend de hoofdfiguur op het schilderij is. De Brusselse kringen waarin de Van Bergeycks verkeerden, hebben overigens nooit het genoegen gemaakt *le chocolat* te bewonderen. Toen de familie op haar terugreis eenmaal in Parijs was gearriveerd, bleken er alleen nog maar uitgaven voor de honden te worden genoteerd. Was *le chocolat* inmiddels weggelopen, verkocht of gestorven? – we zullen het nooit weten.

Een Moorse bediende en zijn meesteres (*gravure; Bibliothèque Nationale, Parijs*)

In september 2002 werd de Vlaams-Nederlandse Vereniging voor Nieuwe Geschiedenis opgericht. Haar eerste congres vond plaats te Antwerpen en had als thema ‘Adel en macht: politiek, cultuur en economie’. Onder redactie van de Vlaamse historici Guido Marnef en René Vermeir verscheen twee jaar later een gelijknamige bundel, waarin we zes bijdragen van zowel drie Vlaamse historici: Jürgen Vanhoutte, Koen De Vlioger-De Wilde en Bruno Blondé, als van hun drie Nederlandse collega’s: Joop de Jong, Simon Groenveld en Conrad Gietman vinden afgedrukt. Doel van het congres was – zo schrijven de inleiders – om ‘historici van diverse disciplines’ het gekozen thema te laten belichten. Evenals het historisch onderzoek naar elites is ook dat

naar de ontwikkeling en positie van de adel in de vroegmoderne tijd de afgelopen decennia in kwantiteit toegenomen en inhoudelijk verbreed. In vergelijking tot vele andere recentelijk verschenen publicaties over de adel is de uitgave van deze bundel opvallend sober gehouden. In dit boek van 140 pagina’s zijn wel een tiental grafieken en bijna vijfhonderd voetnoten opgenomen, maar het bevat slechts één illustratie en één stamboom. Dat neemt niet weg dat de inhoud ervan een uitstekend beeld geeft van recent adelsonderzoek en van de centrale vraagstellingen en methodische problemen daarbinnen. Ook de hiervoor verhaalde geschiedenis van *le chocolat* vinden we in de bundel, als een soort miniatuur binnen de fraaie *case study* die Koen De Vlioger-De Wilde maakte over de levensstijl in het algemeen en het dienstpersoneel in het bijzonder van de al genoemde Zuid-Nederlandse adellijke Bergeycks in de eerste helft van de achttiende eeuw. Wat in feite voor alle bijdragen in de bundel geldt, wordt in dit artikel heel juist en adequaat door de auteur aan het eind ervan als vraag opgeworpen: hoe representatief waren de graaf en gravin van Bergeyck in hun optreden en mentaliteit voor ‘hun tijd, hun woonplaats en hun stand’? En in hoeverre komen daarin ook contextuele veranderingen tot uitdrukking, zoals in dit geval de overgang van paternalistische verhoudingen naar meer contractuele relaties? Neem bijvoorbeeld eens als uitgangspunt de bekende gedachte dat het bezit van veel personeel wijst op statusconsumptie. Terecht merkt De Vlioger-De Wilde daarover op dat een correlatie tussen omvang van personeel en statuspositie niet meer dan een indicatie is. Alleen bij een vergelijking van verschillende families in een zelfde regio of stad tijdens een zelfde periode wordt er in

het onderzoek echt terreinwinst geboekt. ‘Pas wanneer we het gevolg van de graaf van Bergeyck zouden vergelijken met dat van zijn stadsgenoten in het Brussel van 1705, het Namen van 1710, het Madrid van 1714 of het Mechelen van 1720, zouden we de samenhang tussen gevolg en positie echt kunnen bewijzen.’ Mischien verraadt deze formulering zelfs een zeer optimistische verwachting van empirische precisie op het vlak van tellen en tabellen maken, maar de strekking is niettemin duidelijk: modern adelsonderzoek is gediend bij zorgvuldige vergelijkingen, teneinde af te rekenen met slecht onderbouwde generalisaties, veelal gebaseerd op standaardbeelden of anachronismen.

Zo merkt bijvoorbeeld Simon Groenveld in zijn bijdrage over de opgang van de Van Duvenvoirde-tak van het Hollandse adellijke geslacht Van Wassenaer in de zestiende en zeventiende eeuw op, hoezeer het beeld dat negentiende-eeuwse liberale historici hadden van de adel van de zestiende eeuw: economisch verarmd en politiek sterk in verval, door onderzoekers in de twintigste eeuw vergruizeld, zo niet weerlegd is. Ook de standaardbeelden dat de Nederlandse Republiek een burgerlijke samenleving was waarin de adel nauwelijks meer een rol speelde én dat die Republiek geen hoge adel kende, zijn, volgens Groenveld, door specifiek adelsonderzoek wel aanmerkelijk genuanceerd. In het spoor van recent adelsonderzoek, waarin niet alleen aandacht wordt gegeven aan economische en politieke machtsbronnen van de adel, maar ook gelet wordt op zijn huwelijksstrategie, levensstijl en materiële cultuur, laat Groenveld vervolgens zien hoe zijn Van Duvenvoirdes/Van Wassenaers opklommen vanuit hun lokale invloedsferen naar de top van de Hollandse adels-

elite omstreeks 1650. Belangrijke factor daarbij was hun deelname aan de Opstand vanaf de jaren 1560. Dat gebeurde zowel in vertegenwoordigende als in landsheerlijke functies. Bij een hogere maatschappelijke positie hoort ook een voornamere levensstijl. Op basis van enkele boedelinventarissen maakt Groenveld heel aannemelijk dat zijn Van Wassenaers zich steeds meer en vaker de aankoop van mooie, dure en indrukwekkende spullen veroorloofden – van wandtapijten en goudleren behang tot en met zilveren bestek waarop familiewapens en schilderijencollecties bestaande uit portretten en historiestukken; van imposante beddekoetsen tot en met een huis met maar liefst vier ‘klavesimmels’. Toch zou het misleidend zijn om uit deze analyse van de sociale stijging van een familie van het niveau van lagere naar dat van hogere adel te concluderen dat de Hollandse adel in de beschreven periode een opgang beleefde. Nee, *deze* tak van een oud adellijk, Hollands geslacht maakte een bloeiperiode door. Ondertussen stierf echter het grootste deel van de Hollandse adel uit. Steeds vaker moesten dan ook de Van Wassenaers hun adellijke bruiden uit andere gewesten halen. Niet op basis van zijn deskundigheid maar vanwege zijn adellijke status volgde Jacob III van Wassenaer van Obdam in 1653 zijn vader op als luitenant-admiraal van Holland. Twaalf jaar later, in 1665, vloog Jacob III met zijn oorlogsschip ‘D’eendragt’, tijdens de slag met de Engelsen bij Lowestoft, de lucht in – mede door eigen onkunde. Dat gebeurde in een adellijke ambiance aan boord van ‘D’eendragt’ van ‘verfijnd tafelzilver en -linnen, exquisite gerechten en fraaie costuums, en niet te vergeten vijf lakeien onder wie een trompetter, een kok en bottelier.’ Het aanzien van deze geman-

keerde admiraal bleef aanvankelijk groot, want de Staten van Holland gaven opdracht voor de vervaardiging van een groot grafmonument in de Haagse Grote Kerk. Inmiddels hadden de Van Wassenaers wel zo ongeveer hun toppositie in Holland bereikt, daarna zou voor hun nageslacht weer een langzaam proces van machtsdaling intreden, aldus Groenveld. Zoals de hoofdtitel van de bijdrage van Jürgen Vanhoutte al aangeeft: ‘Van robins tot très grands nobles’, staat daarin het thema van maatschappelijke stijging centraal. Het betreft hier het geslacht Richardot uit de Zuidelijke Nederlanden. In een periode van ruim anderhalve eeuw (1540 tot 1701) wisten vertegenwoordigers van dit huis door zorgvuldig loopbaanbeleid en strategische huwelijkskeuze zich omhoog te werken in adelskringen en in sferen van (politieke en religieuze) macht en representatie. Fungeerde aanvankelijk de geadelde burgerij als visvijver voor huwelijkspartners, daarna werden ook grote hertogelijke snoeken aan de haak geslagen. In de loop van de tijd vond er met name een steeds sterkere verstrengeling van banden plaats met het adellijke geslacht d’Ursel. Uiteindelijk zouden leden van dit geslacht de voornaamste bezittingen in Frankrijk en de Zuidelijke Nederlanden in eigendom verkrijgen. Bij zijn analyse van de huwelijkspartners van de Richardots gebruikte Vanhoutte een door de Franse historicus Guy Chaussinand-Nogaret ontwikkelde typologie van huwelijksstrategieën. Het veld waarop Chaussinand-Nogaret zich met zijn driedeling bewoog, was dat van de Franse adel in de achttiende eeuw. Hij onderscheidde daarbij een gelijkheidsstrategie (soort-zoekt-soort), een dynamische strategie (van positie veranderen binnen de adelstand) en een – wat ik hier maar zal

noemen – buigingsstrategie (adel huwt puissant rijke burgerij). Dat onze Franse historicus nog weer eens drie substrategieën onderscheidde bij de dynamische strategie doet er niet zoveel toe. Cruciaal is dat bij elke strategie de betrokken families tot een *modus vivendi* proberen te komen, waarbij afhankelijk van de situatie gekozen wordt voor verbetering of handhaving van de positie in de adels hiërarchie (of in een ander hiërarchisch maatschappelijk verband). Economische rijkdom, politieke macht en maatschappelijk aanzien gelden in dit verband als de belangrijkste gegevens op basis waarvan families met elkaar onderhandelden. Wie ook maar enigszins bekend is met elite-onderzoek, herkent onmiddellijk in deze aan Frans adelsonderzoek ontleende theoretische noties de overeenkomsten met het gedachtegoed van Max Weber (levenskansen opgesplitst in: klasse, stand en partij), Norbert Elias (verschillende machtsbronnen en machtsbalansen), Pierre Bourdieu (verschillende soorten van kapitaal) of Cees Schmidt (verschillende soorten van maatschappelijk vermogen). En al mogen Weber en Bourdieu in hun werk individuen en hun (zinvol) gedrag als uitgangspunt kiezen én Elias en Schmidt liever figuraties en families als centrale notie gebruiken, hun onderlinge verwantschap qua theoretische optiek is opvallend sterk. De andere theoretische inspiratiebron die in dit artikel van Vanhoutte ligt opgesloten, maar die niet door hem wordt geëxpliciteerd, is de visie van de Franse antropoloog Claude Lévi-Strauss op verwantschap. Volgens Lévi-Strauss moet bij het sluiten van huwelijken vooral gelet worden op alliantie-aspecten en niet alleen op zaken als reproductie en afstamming, zoals vooral Britse antropologen meenden. Maar voor adelsonderzoek dat zich spe-

cifiek richt op het wel en wee van edele geslachten in de vroegmoderne tijd, lijkt me juist een combinatie en afstemming van deze drie aspecten uiterst belangrijk. Voornaamste graadmeter voor de maatschappelijke stijging van de Richardots is dus voor Vanhoutte de verandering in de door hen gesloten huwelijksvoorwaarden en huwelijksallianties. Daarin komt ook hun huwelijksstrategie naar voren: streefden zij, bijvoorbeeld, naar vergroting van hun aanzien, rijkdom of invloed? In de loop van de generaties steeg de waarde van de bruidschat aanmerkelijk, namelijk van 4.000 naar 16.000 gulden en vervolgens naar 80.000 gulden en meer. Een vergelijkbare ontwikkeling deed zich voor bij de weduwgift. Vanhouttes artikel is een samenvatting van zijn licenti-aatsverhandeling uit 2000. Daarin stond de ‘sociale klim’ van het geslacht Richardot centraal. Ook in dit verhaal fungeren noties als maatschappelijke stijging en opwaartse dynamiek heel duidelijk als rode draad. Toch blijft de lezer aan het einde zitten met de vraag die de auteur wel aan het begin van zijn artikel stelde: hoe het concrete voorbeeld van de Richardots als stijgende, nieuwe adel onder het bewind van de Spaanse Habsburgers te verbinden met dat van de nog altijd aanwezige oud-adellijke geslachten?, maar aan het einde ervan – helaas – niet beantwoordde.

Terwijl de artikelen van Groenveld en Vanhoutte door hun nadruk op het thema van *rise and fall* van adellijke geslachten en de toespitsing daarvan op het verhaal van de stijging van één familie van lage naar hoge adel vooral als een blik op de adel van buitenaf beschouwd kan worden, gaan we met de bijdrage van Conrad Gietman over eer en geweld in de Oost-Nederlandse adelscultuur (in de periode 1550-1700) meer in de rich-

ting van adelsonderzoek van binnenuit. Dat heeft alles te maken met de aandacht van de auteur voor een aspect dat vermoedelijk nog heel bepalend was voor het gedrag en de mentaliteit van de adel in de vroegmoderne tijd: zijn opvattingen over eer. De hoge mate van fysieke geweldsbereidheid onder de, in dit geval, Oost-Nederlandse edelen blijkt een belangrijk onderdeel te zijn geweest van hun specifieke eergevoel. Het gaat hier om een adellijke *habitus*, dat wil zeggen om een in het eigen adellijk milieu aangeleerde houding die het optreden van deze edelen bepaalde en die, zowel in eigen kring als daarbuiten, voor min of meer natuurlijk en aangeboren doorging. Zo wijst Gietman er wel op dat de adellijke aandrift om fysiek geweld te gebruiken doet denken aan de vetevoering onder edelen in de late Middeleeuwen, maar terecht stelt hij ook vast dat deze meer spectaculaire vorm van geweldpleging – die toen, laten we dat niet vergeten, vaak eveneens rechtspraktijk was – in de zeventiende eeuw nog slechts in de herinnering voortleefde. Met andere woorden: de relatie van eer en geweld onder edelen in de vroegmoderne tijd is niet zeker niet alleen een *survival*, een restverschijnsel, uit vroegere tijden. Het vroegmoderne adellijke eergevoel was een relatief autonoom, eigensoortig verschijnsel, het bevatte verschillende betekenislagen en was nog lange tijd onderdeel van een specifieke adelscultuur. Met name de betrokkenheid van de adel bij de Europese oorlogsvoering, oftewel die eigenaardige wereld van de jonge adellijke officieren met hun verering van viriel en martiaal gedrag én hun omgang met vrouwen en drank, oefende sterke invloed uit op gewelddadige confrontaties tussen edellieden onderling of op doodslag van burgers door edelen. Veel seriële bronnen

stonden Gietman bij zijn onderzoek niet ter beschikking, waardoor hij voornamelijk was aangewezen op vondsten in egodocumenten en andere archivalia of op eigentijdse literatuur. Dat juist in de oostelijke gewesten van de Republiek de geweldsbereidheid van de adel nog sterk aanwezig was, wil de auteur slechts ten dele in verband brengen met de gebrekkige staatsvorming aldaar. Aanvaarding van het geweldsmonopolie door de overheid botste hier nog al te zeer op het standsethos van de Oost-Nederlandse adel, waarin niet de overheidswetten de morele basis van handelen vormde maar de eigen aanspraak op macht, recht en voorrang, nauw verbonden met het bewaken van het eigen belang en dat van het huis (geslacht, familie) waarmee men zich verbonden voelde. De vraag blijft natuurlijk wel staan of de nauwe band tussen eer en geweld onder deze edelen toch ook niet een defensieve reactie was op omvattende veranderingen die zich in de samenleving – in de wereld buiten de adel, zagezegd – inmiddels bezig waren te voltrekken. Zelf laat Gietman immers al zien dat het adellijk geweld sterk was afgenomen in de tweede helft van de zeventiende eeuw. Ter verklaring van die afname noemt hij twee oorzaken: de oprukkende populariteit van het nieuwe adellijke cultuurideaal van de *honnête homme* en de invloed van het offensief dat met name in het begin van de zeventiende eeuw vanuit de gereformeerde kerk tegen verwerpelijke elementen van de toenmalige adelscultuur werd gevoerd. Eigenlijk stuiten we hier op een heel bekend probleem bij adelsonderzoek in het algemeen, dus ook bij die naar de adel van de vroegmoderne tijd: welke veranderingen en aanpassingen onderging de adel vanwege ontwikkelingen die zich in zijn meer directe omgeving en in

de omvattende samenleving en cultuur voordeden? Veranderde de adel ook niet zelf ingrijpend van karakter? Qua samenstelling, als machtsgroep, in mentaliteit? Enerzijds moet de adelsonderzoeker steeds de mythen bestrijden die altijd blijven doorklinken in de al te populaire literatuur over de adel: de adel is een heel bijzondere, unieke, aparte stand én de leden van deze geboorte-elite delen altijd en overal een aantal vaste, essentiële eigenschappen met elkaar. Anderzijds beseft de moderne adelsonderzoeker wel degelijk dat juist de adel bestaat bij de gratie van (de doorlopende constructie en revitalisering van) mythische beelden en zelfbeelden van adeldom – alleen de kracht en invloed van die beelden zal op verschillende tijden en plaatsen (aanmerkelijk) variëren. Dit laatste impliceert dat elke adelsonderzoeker zich goed rekenschap moet geven van de specifieke context (en veranderingen daarin) waarin de door hem bestudeerde adelsgroep, adellijke familie of edelman of -vrouw zich manifesteerde.

Wie nog eens met deze vragen in het achterhoofd kijkt naar de hoofdlijnen in de bijdragen die Joop de Jong en Bruno Blondé voor de bundel schreven, is in eerste instantie geneigd te denken, dat er zich in de Republiek gedurende de achttiende eeuw geen aristocratiseringsproces (hier strikt opgevat als imitatie van adellijke levensstijl) afspeelde bij de Hollandse regenten, maar dat zo'n ontwikkeling zich rond 1780 inmiddels wel had voorgedaan in de Zuidelijke Nederlanden onder recent geadelde, rijke en invloedrijke Antwerpse families. Wanneer we dan vervolgens wijzen op het au fond burgerlijke karakter van de Nederlandse Republiek en het veel hogere aristocratische gehalte van de Zuidelijke Nederlanden, dan lijkt alles keurig op zijn plaats te

vallen. Maar schijn bedriegt hier, zo zal aanstonds blijken.

Het artikel van Bruno Blondé laat zien dat ook een nieuwe loot aan de stam van de sociaal-economische geschiedenis: de consumptiegeschiedenis, veel kan bijdragen aan elitegeschiedenis en adelsonderzoek. Zoals bekend was 1585 een breukpunt in de geschiedenis van Antwerpen. De afsluiting van de Schelde betekende op termijn dat de koopliedenfamilies, veelal tegen wil en dank, omschakelden naar een renteniersbestaan. ‘Zij zochten allianties met patricische families, kochten kastelen en buitenhuizen, legden kunstverzamelingen aan, kortom: ze maten zich adellijke allures aan’, schrijft Blondé. Een vergelijking met de Brusselse adel laat echter zien dat de recentelijk geadelde Antwerpse topfamilies er in de achttiende eeuw een gematigder levensstijl op na hielden. Toch, zo wil Blondé in zijn bijdrage laten zien, ontstond er in het Antwerpse een eigen ‘adellijke’ groeps-cultuur, waarbij bepaalde consumptiepatronen als hefbomen fungeerden van, zoals de auteur het uitdrukt, een adellijke identiteitsopbouw. Ook Blondé gebruikt vooral boedelinventarissen om te laten zien dat omstreeks 1780 zijn Antwerpse elite inmiddels allerlei investeringen had gedaan in symbolisch kapitaal. In het bijzonder het houden van eigen equipage kan gelden als een belangrijke uiting van *conspicuous consumption*. Na eerst nog duidelijk te hebben gemaakt dat de demografische en economische terugval van de Scheldestad in de eerste helft van de achttiende eeuw niet de groei van de lokale markt voor luxeproducten in de weg stond, bespreekt Blondé uitvoerig verschillende aspecten van de ‘adellijke’ wooncultuur. De aanhalingstekens hier, zoals ook hierboven, zijn die van de auteur zelf. Terecht wijst Blondé erop dat

aan de vergelijking van boedelinventarissen allerlei haken en ogen zitten. Ook binnen de Antwerpse adelskringen waren de onderlinge verschillen qua afkomst, rang, welstand en netwerk dusdanig groot, dat ‘elk huishouden per definitie haast enkel voor zichzelf representatief is’. Misschien is dat weer iets overdreven, maar het probleem is in ieder geval duidelijk gesteld. In feite komt Blondés analyse erop neer dat er wel een bepaald patroon valt te herkennen in de statusconsumptie van de Antwerpse adel. Kenmerkend is dat de consumptie op het vlak van wonen zowel traditionalistisch als modern aan doet. Traditionalistisch omdat ze zich blijft onderscheiden met equipage, personeelsomvang en zilveren objecten met familiewapens, maar evenzeer modern vanwege bijvoorbeeld de aanschaf van geheel nieuwe soorten van behangsel, het volgen van modes in porselein en aardewerk en de aankoop van modieuze, nieuwe kleding. Kennelijk onttrok de Antwerpse elite zich niet aan de nieuwe, meer vluchtige consumptie-mentaliteit die zich in de loop van de achttiende eeuw in brede kring ging manifesteren.

Aan het eind van zijn betoog over de mogelijke aristocratisering van de regenten van de Republiek merkt Joop de Jong op dat zo’n proces zich niet had voorgedaan bij de ‘voornamelijk patricische regentengeslachten in Holland’. Onder aristocratisering verstaat De Jong de imitatie van een adellijke levensstijl. Ook hadden deze Hollandse regenten zelfs niet gestreefd naar de verwerving van adeldom. ‘Hun deftig-burgerlijk zelfbewustzijn was daarvoor sterk genoeg ontwikkeld, zeker vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw’, meent de auteur. Wel geeft hij toe dat er een zekere verdefting onder de regentenstand was opgetreden. Veel van

wat De Jong in zijn bijdrage schrijft over de leefwereld van de Hollandse regenten en patriciërs is gebaseerd op zijn eigen studie over de elite van Gouda tussen 1700 en 1780 en die van zijn collega's Prak en Kooijmans over de regentenelites van respectievelijk Leiden en Hoorn in hetzelfde tijdvak. Al in deze studies – en De Jong heeft dat later nog eens allemaal samengevat in een aparte studie over het dagelijks leven van de (Hollandse!) regent¹ – wijzen de auteurs erop dat de regenten minder personeel hadden dan de adel; dat hun landbezit maar bescheiden was in vergelijking tot de adel; en dat ze nauwelijks heerlijkheden hadden (alhoewel, circa 1750 had 10 tot 15% van de regenten één of meer heerlijkheden in bezit, merkt De Jong zelf op). Onmiskenbaar wordt hier een discussie gevoerd met de inspirator van het Nederlandse historische elite-onderzoek van de vroegmoderne tijd, de Leidse hoogleraar Roorda. Deze had indertijd al in zijn proefschrift (uit 1961) over de oproeren in Holland in 1672 sterk de nadruk gelegd op het aristocratiseringsproces dat zich in de tweede helft van de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw onder het Hollandse regentendom had gemanifesteerd.² Zolang aristocratisering louter als oligarchisering en rentenierschap wordt opgevat, zijn De Jong *cum suis* nog wel bereid Roorda te volgen. Wanneer echter aristocratisering ook verwijst naar adellijke mentaliteit en levensstijl dan laten ze Roorda keihard vallen. Maar de waarde van dit debat verschrompelt aanzienlijk als we meer gaan letten op andere interessante zaken die De Jong in zijn artikel naar voren brengt. Omstreeks 1700 telde Holland nog maar twaalf adellijke geslachten en in 1750 niet meer dan zes. Het aantal regentengeslachten daarentegen bedroeg

toen enkele honderden. Hoe weinig had in Holland de regentenstand van de adel te duchten. Niet de adel maar de machtigste regenten, zeg het patriciaat, vormden hier de top van de maatschappelijke piramide, met hun eigen zelfbeeld en maatschappelijk vertoon – inderdaad, als een soort quasi-adel. Nergens blijkt dat beter dan uit hun sterk besef van eigen importantie, een fenomeen dat De Jong ook voortdurend beklemtoont. Dat hun eigen collectieve identiteit zich in de achttiende eeuw mede kon vormen door het zich (incidenteel en tijdelijk) afzetten tegen de adel uit de andere gewesten van de Republiek of tegen de adellijke clientèle van de stadhouder doet aan hun quasi-adellijke (of regentendynastieke) positie weinig af. Al in 1987 wees Luuc Kooijmans in een artikel over patriciaat en aristocratisering in Holland tijdens de zeventiende en achttiende eeuw (in de bundel *De bloem der natie*) erop dat de ontwikkeling van de groepsidentiteit van deze patriciërs grote overeenkomsten vertoonde met die van de elite in Antwerpen, die wel een aantal 'adellijke statussymbolen' adopteerde maar in vergelijking tot de Brusselse adel toch een zekere koopmansmentaliteit had gehouden. Het grootste verschil tussen beide elites bestond daaruit dat het merendeel van de Antwerpse inmiddels daadwerkelijk geadeld was en de Hollandse niet.³ Nog niet, is hier eigenlijk een adequatere formulering. Zoals De Jong terecht aan het einde van zijn artikel opmerkt waren adel en regenten in Holland nog in de achttiende eeuw twee onderscheiden groepen. Tussen deze qua omvang sterk variërende elites bestond bijvoorbeeld nauwelijks huwelijksverkeer, hoewel leden ervan elkaar wel in andere gremia troffen. Binnen deze elites bestond verder een grote heterogeniteit. 'De afstand tussen

de top en de basis van beide groepen was waarschijnlijk groter dan tussen de top van het burgerlijk regentenpatriciaat en de top van de adellijke families. Bij de laatstgenoemde subgroepen lijkt in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw een zekere mate van culturele assimilatie te zijn opgetreden', schrijft De Jong. Het lijkt er haast op of hij in de loop der jaren zijn definitie van 'aristocratisering' meer heeft bijgesteld in de richting van 'verdeftiging' ten koste van omschrijvingen als 'imitatie van adel' of 'streven naar adeldom'. Zo gezien had zich dus wel degelijk een proces van aristocratisering onder Hollandse regenten voorgedaan en hadden – in De Jongs eigen termen – 'adellijke en niet-adellijke aristocraten omstreeks 1800 zoveel met elkaar gemeen om feitelijk als één notabelenelite te functioneren en om een aantal jaren later door verheffing of erkenning samen de nationale adel van het Koninkrijk der Nederlanden te vormen'. Inderdaad, zo is het in de vroege negentiende eeuw onder koning Willem I gegaan, waarbij we onmiddellijk kunnen aantekenen dat zijn adelsbeleid grotendeels op *invention of tradition* beruiste. Bezien we hele bundel nog eens in vogelvluchtperspectief, dan valt te constateren dat het hier gepresenteerde Vlaamse en Nederlandse adelsonderzoek onmiskenbaar een volwassen tak van eliteonderzoek is geworden. Met name vraagstellingen en methoden zoals die gebruikt worden in historische disciplines als in het bijzonder de sociaal-economische geschiedenis en de cultuurgeschiedenis of in subdisciplines als de mentaliteitsgeschiedenis en de consumptiegeschiedenis, vinden we stuk voor stuk terug in zowel het meer historiografisch opgezette artikel van Joop de Jong als in de *case studies* van de vijf andere auteurs. In die zin

ondergaan we ook in het moderne adelsonderzoek de golfslag van de onderzoeksmodes onder historici. Daarnaast toont de voorbeeldige *case study* van Koen De Vlieger-De Wilde aan hoe vruchtbaar de combinatie van *close reading* van huishoudjournalen, een afgewogen vraagstelling ('door de ogen van de meesters zelf') en de toepassing van enkele antropologische inzichten kan zijn. 'Adellijke dames en heren hadden iets van schildpadden op hun rug', merkt de auteur heel treffend op. Vervolgens laat hij zien hoezeer ze om te eten, zich te kleden, zich voort te bewegen, te reizen, te vermaken, te ontspannen, te vrijen, enzovoorts, enzovoorts, aangewezen waren op hun huishoudelijk personeel en hoe dat personeel als het ware weer het adellijke zelfbeeld en de adelsideologie representeerde in zijn contacten met de wereld buiten het domein van de adellijke huishouding. Niet alleen de adellijke familie zelf vertoonde dynastiek besef, tot op zekere hoogte gold dat ook voor al die personen en families die weer onderdeel waren van de patroon-cliëntrelaties van 'mijnheer' en 'mevrouw'. Juist dit soort *thick description* van de leefwereld van een vroeg-achttiende-eeuwse adellijke huishouding werpt licht op abstracties waarmee we (ook de adel van) de vroegmoderne tijd typeren, zoals de overgang van paternalistische naar meer contractuele verhoudingen, de opkomst van een nieuw consumptiementaliteit of het belang van patronage, cliëntelisme en vriendschap. In die zin is het ook de uitdaging voor iedere adelsonderzoeker om steeds weer heen en weer te pendelen tussen zijn casus (zeg een adelselite, een adellijke familie, een adellijk persoon) en de bredere context waar de casus deel van uitmaakt. Een vergelijking met de *Werdegang* van de adel elders (in een

stad, een regio, een land) kan daarbij helpen om bepaalde hypothesen of inzichten te scherpen. Toch moeten onderzoekers zich terdege realiseren dat termen als *gentry*, *bourgeois*, *gentleman*, *noblesse de robe*, *hoher Adel* in eerste instantie een inheemse betekenis dragen en dat zulke begrippen niet geheel zonder risico overgeplant kunnen worden naar andere contexten.

Hoe belangrijk een zorgvuldige inschatting is van de context waarin in dit geval een individuele edelman opgroeide en optrad, laat het proefschrift van Geert Janssen zien. Onlangs verscheen het in een handelseditie. Zijn stimulerende en goed geschreven studie is een heldere analyse van het verschijnsel patronage bij Willem Frederik graaf van Nassau-Dietz (1613-1664), stadhouder van Friesland, en, sinds 1650, ook van Groningen en Drenthe. Over deze uit een Duitse adellijke dynastie voortgesproten, in 1613 te Arnhem geboren, hoge edelman is de afgelopen jaren regelmatig gepubliceerd. Zo verscheen in 1995 een bronuitgave waarin een deel van zijn dagnotities, met name die uit de periode 1643-1654, zijn opgenomen. Mede op basis daarvan schreef Luuc Kooijmans een biografie over deze Willem Frederik. Die verscheen in 2000 onder de hoofdtitel *Liefde in opdracht*. Als focus van het boek fungeerde zijn hofleven, dat zich vooral in Den Haag en Leeuwarden afspeelde. In Den Haag was hij maar cliënt aan het hof van de Oranjes, waar stadhouder en prins Frederik Hendrik en zijn echtgenote Amalia van Solms de scepter zwaaiden. In Friesland daarentegen was Willem Frederik in 1640 zijn op het slagveld gesneuvelde oudere broer als stadhouder opgevolgd en kon hij gaan optreden als de patroon van velen. Zelf had

die broer acht jaar eerder het stadhouderschap overgenomen van hun vader Ernst Casimir graaf van Nassau, die eveneens dodelijk verwond raakte bij een militair treffen. Uiteindelijk zou Willem Frederik trouwen met de door zijn moeder en ook door hemzelf al lange tijd begeerde bruid: Albertina Agnes, een dochter van Frederik Hendrik en Amalia. In hun huwelijksjaar 1652 vond ook nog Willem Frederiks verheffing – door keizer Ferdinand III – tot rijksvorst plaats.

De aanwezigheid van Kooijmans' biografie zal Janssen ongetwijfeld geprikkeld hebben om zich nagenoeg geheel te richten op de verschijnselen patronage en cliëntelisme bij Willem Frederik en daarmee verband houdende zaken als (instrumentele) vriendschap, reciprociteitsrelaties, makelaardij, rolpatronen, (deel)identiteiten en informele macht. Minder biografie en meer analyse dus. Veel uitvoeriger dan Kooijmans in zijn studie staat Janssen stil bij het door hem gebruikte begrippenapparaat, analyseert hij de eigentijdse patronagetaal en noemt hij de sleutelinzichten van andere historici die zich bezighielden met patronage (en alles wat daaraan vastzit) in verscheidene Europese hofsamenlevingen uit de vroegmoderne tijd. In zeker opzicht sluit Janssens' studie ook aan op de bijdrage van Jonathan Israel in de in 1999 verschenen en door John Adamson geredigeerde bundel *The princely courts of Europe 1500-1750*. Daarin constateerde Israel het volgende over het hof van de Oranjes in Den Haag gedurende de eerste helft van de zeventiende eeuw: 'Despite this dramatic upgrading of the status and power of the Prince of Orange's household – a consequence of the coup of 1618 – it nevertheless remains the case that, regarded as a type of court, it continued as before in its unique double role: on the

Willem Frederik van Nassau door P. Nasson, omstreeks 1661 (doek; Mauritshuis, Den Haag)

one hand, a public body with defined functions integrated into a formally republican institutional context; on the other, persisting in its private capacity as a dynastic house hovering in international standing somewhere between minor royalty without a crown and the high nobility.⁴ Wel zouden gedurende het tweede kwart van die eeuw de allure en het prestige van dat hof aanmerkelijk stijgen binnen het internationale netwerk van Europese hoven.

Deze scheiding tussen publieke sfeer en privé-sfeer duikt ook op in Janssens onderscheid tussen Willem Frederiks stadhouderlijke, dat wil zeggen met zijn ambt verbonden, cliëntèles én zijn grafelijke, met zijn huis en huishouding verbonden, cliëntèles. Daarnaast was er dan nog een soort gedaanteverwisseling die hij steeds moest ondergaan als hij van Leeuwarden naar Den Haag verhuisde of omgekeerd.

In Friesland speelde hij de patroon, als stadhouder en als hoofd van zijn huishouding, maar in het Haagse was hij op het Oranjehof ‘maar’ cliënt, ‘dienaer’ van ‘de Baes’ zozegzegd; eerst was die patroon Frederik Hendrik, daarna zijn zoon Willem II. Op een heel aanschouwelijke manier laat Janssen in verschillende hoofdstukken zien hoe Willem Frederik verschillende rollen speelde en wat een en ander betekende voor zijn zelfbeeld en optreden en voor personen uit zijn naaste omgeving. Hierin schuilt vooral de overtuigingskracht van deze *case study*. Patronage en cliëntelisme blijken in het leven van Willem Frederik permanente processen te zijn geweest met al naar gelang de omstandigheden wisselende kansen. Zoals zijn dagnotities goed laten zien, verenigde hij in zijn persoon verscheidene patronage-identiteiten. ‘Bij veel historici’, schrijft Janssen terecht, ‘bestaat de neiging om benamingen zoals ‘patroon’, ‘cliënt’ of ‘makelaar’ als een eenduidige, statische identiteit te gebruiken.’ In het boek zelf weet de auteur vaak lenig om te springen met de invulling van zijn (analytische) kernbegrippen. Daarnaast geeft hij in inleiding ervan ook een uiteenzetting over de multidisciplinaire traditie van onderzoek naar patronage. Dat historici pas in de jaren 1970 belangstelling kregen voor het fenomeen en dat deze interesse ontleend werd aan de sociale wetenschappen is juist. Dat het met name antropologen waren die historici op dat spoor zetten is eveneens juist. Zij immers bestudeerden samenlevingen, in het Mediterrane gebied of in de Derde Wereld (van onder andere Latijns-Amerika of Zuid-Oost-Azië), waarin patronage schering en inslag was. In Janssens notenapparaat vinden we dan ook keurig titels vermeld van onder antropologen befaamde monografieën

(bijvoorbeeld die van Anton Blok over de Siciliaanse maffia) of artikelen (zoals dat van Eric Wolf over ‘Kinship, friendship and patron-client relations’). Opvallend is dan Janssens verwijzing naar patronageonderzoek bij Afrikaanse nomadenvolkeren en Amerikaanse Indianenstammen. Dat zijn toch niet bepaald samenlevingen die in de antropologie doorgaans met patronage worden verbonden. Nog opvallender is echter dat Janssen zich op een gegeven moment geweldig gaat afzetten tegen een perspectief dat hij aanduidt als een ‘structuralistische benadering’ uit de sociale wetenschappen. Daarin lopen volgens hem onderzoekers vast in definitieve scherp-slijperij en rigide onderlinge afbakening van analytische termen. Historici (welke?) zouden niettemin daarvan in de ban zijn geraakt en zich vervolgens hebben overgegeven aan het gebruik van ‘abstraherende systemen en paradigma’s’, met als resultaat dat mensen verdwenen achter ‘een façade van tabellen en netwerkanalyses’. Op de door Janssen aangehaalde antropologen kan deze geschiedschrijving van het patronageperspectief in ieder geval niet slaan. Juist antropologen als Blok en Wolf hebben zich altijd met verve verzet tegen een a-historische, sterk abstraherende, op definities gerichte antropologiebeoefening. Dat is juist ook de boodschap van Bloks oratie uit 1976, die Janssen wel aanhaalt, maar waarvan de belangrijkste boodschap – ‘overdrijf niet met definities!’ – hem kennelijk is ontgaan.⁵ Sterker nog: het onderzoeksperspectief dat zo nauw verbonden is met de opkomst in de antropologie van studies naar patronage, stelde zich juist ten doel meer dan tot dan toe gebruikelijk was enerzijds handelende en calculerende individuen in beeld te brengen en anderzijds de affectieve en emotionele banden binnen het patrona-

gecomplex op te sporen. In feite is dat eigenlijk precies wat Janssen ook zelf met zijn studie over Willem Frederik beoogde. Zie hier bijvoorbeeld wat Eric Wolf ooit al opmerkte in het al genoemde artikel (uit 1966): ‘The relation between patron and client has been aptly described as “lop-sided friendship”. As in instrumental friendship, a minimal charge of affect invests the relation of patron and client, to form that trust which underwrites the promise of future mutual support. Like kinship and friendship, the patron-client tie involves multiple facets of the actors involved, not merely the segmental needs of the moment.’⁶ Zo’n soort citaat zou een verduidelijking geweest zijn van de antropologische inbreng bij het onderzoek naar patronage. Zelf introduceert Janssen de term ‘geformaliseerde patronage’ in zijn slot-hoofdstuk ‘Grenzen aan de macht’. Het begrip oogt als een *contradictio in terminis*. Het staat immers op gespannen voet met de idee dat patronage verwijst naar informele, niet schriftelijk vastgelegde machtsrelaties. Via een tamelijk ingewikkelde redenering over typologisch vastgelegde veranderingen in het Europese staatsvormingsproces probeert Janssen vervolgens zijn nieuwe begrip te redden. Dat doet hij onder het mom van zich te verzetten tegen ‘academische afbakeningen’. Maar het is maar de vraag wie hier aan het academisch afbakenen is geslagen.

Noemen we hier nog een aspect van Janssens studie dat juist onder het gezichtspunt van adelsonderzoek in de vroegmoderne tijd meer aandacht verdient. Het betreft de factor religie. Al in zijn inleiding stipt Janssen enkele mogelijke verbanden aan tussen Willem Frederiks dagnotities en zijn religiositeit. Zo merkt de auteur bijvoorbeeld op dat

we hier ook te maken hebben met een soort spirituele boekhouding. Kennelijk wilde Willem Frederik voortdurend rekenschap afleggen van (al?) zijn daden. In hoeverre ging het daarbij om de invloed van de Nadere Reformatie op deze stadhouder? Later in zijn boek toont Janssen overtuigend aan dat Willem Frederik in zijn patronage als stadhouder alleen met calvinistische cliënten te maken wilde hebben, maar dat hij personen van andere geloofsrichting wel duldde in de sfeer van zijn hoogadelijke huishouding. Zo at hij op zijn Leeuwarder hof met katholieke edellieden en ging hij jagen met de doopsgezinde koopman Hobbe-mit-de-baerdt (overigens door Janssen abusievelijk gehouden voor een doopsgezinde edelman). Janssen wijst er vervolgens op dat Willem Frederiks gespletenheid op religieus vlak niet uitzonderlijk was in de Republiek. Onderzoekers als Willem Frijhoff en Judith Pollmann hadden eerder al dit verschijnsel belicht. De vraag blijft wel – aldus Janssen – of in het geval van Willem Frederik ‘godsdienstige diversiteit inderdaad de oorzaak, of hooguit een van de kenmerken van zijn onderscheiden publieke en private patronagesferen is geweest. We zouden, met andere woorden, moeten onderzoeken in hoeverre Willem Frederiks publieke en private clientèles ook in andere, niet-religieuze opzichten contrasteerden.’ In de rest van het boek zal blijken dat deze clientèles ook varieerden qua geografische herkomst en sociale afkomst. Opvallend is dat Willem Frederik bij zijn patronagepraktijken zijn ‘private’ hof vrijwel gesloten hield voor de Friese en Groninger adel.

Ten slotte. Een groot deel van de charme van Janssen boek schuilt in de interessante vragen die het stelt. Zo oppert Janssen

ook de gedachte dat Willem Frederiks patronage een zeker groepsgevoel onder zijn cliënten zou hebben bewerkstelligd. De Friese adel, bijvoorbeeld, zou zijn adellijk zelfbeeld en identiteit sterker zijn gaan accentueren als reactie op Willem Frederiks geslaagde pogingen als patroon om steeds meer invloed in het gewest te veroveren. Achter de profilering van deze adel school meer de angst voor naderend machtsverlies dan een toename van zijn invloed, vermoedt Janssen. Maar de vraag echt beantwoorden doet hij niet. De idee dat zijn beide hypothesen wel eens waar zouden kunnen zijn – namelijk: de invloed van sommige adellijke families steeg ten tijde van Willem Frederik (bijvoorbeeld bij het geslacht Van Aylva), terwijl die van andere daalde (zie het geslacht Van Eysinga) – noemt hij ook niet. Maar nogmaals: door de formulering van dit soort vragen levert de verschijning van Janssens studie een belangrijke stimulans tot verder onderzoek. Juist ook op het terrein van adelsonderzoek in de vroegmoderne tijd.

Yme Kuiper

- ¹ J. de Jong, *Een deftig bestaan. Het dagelijks leven van regenten in de 17de en 18de eeuw* (Utrecht-Antwerpen, 1987).
- ² D.J. Roorda, *Partij en factie. De oproeren van 1672 in steden van Holland en Zeeland. Een krachtmeting tussen partijen en facties* (Groningen, 1961).
- ³ L. Koopmans, ‘Patriciaat en aristocratisering in Holland tijdens de zeventiende en achttiende eeuw’, in: J. Aalbers en M. Prak ed., *De bloem der natie. Adel en patriciaat in de Noordelijke Nederlanden* (Meppel-Amsterdam 1987) 103.
- ⁴ J. Israel, ‘The courts of the House of Orange’, in: J. Adamson, ed., *The princely courts of Europe. Ritual, politics and culture. Under the Ancien Régime 1500-1750* (Londen, 1999) 123.
- ⁵ A. Blok, *Wittgenstein en Elias. Een methodische richtlijn voor de antropologie* (Amsterdam 1976).
- ⁶ E. Wolf, ‘Kinship, friendship, and patron-client relations in complex societies’, in: M. Banton, ed., *The social anthropology of complex societies* (Londen, 1966) 16.